

İSLAMİ TENKİD ZİHNİYETİ VE HADİS TENKİDİNİN DOĞUŞU**M. Said Hatipoğlu**

Otto yayınları, Ankara 2015, 156 sayfa

Haz: Fuat İstemi

Hz. Muhammed(s.a.v.)'in kendilerine Peygamber olarak gönderildiği sahabe neslinin Kur'an'ın insanları düşünmeye ve sorgulamaya teşvik eden ayetleri ve Hz. Peygamberin örneği ekseninde doğru ve yanlış birbirinden ayırmak amacıyla birtakım şeyleri sorguladıklarını görmekteyiz. Özellikle de Kur'an'a ve İslam'ın özüne uygun olmadığını düşündükleri meselelerde en yakın arkadaşları bile olsa onları tenkid etmekten çekinmemişler ve hakikatin tecellisi için uğraşmışlardır. İşte böyle bir toplumdaki zamanla sorgulamayı bırakıp *"bu şekilde rivayet edilmişse vardır bir hikmeti"* deyip İslam'ın ruhuna aykırı olsa bile bu nakilleri tevîl etmeye çalışan bir takım kimselerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Kitap bu bağlamda konuya ışık tutması bakımından son derece önemli bir yere dikkat çekmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse bu eserin basılmasını dört gözle beklediğim kitaplar arasında birinci sırada yer aldığını söyleyebilirim.

İslami tenkidin özelde ise hadis tenkidinin tarihsel gelişiminin ele alındığı bu eser M. Said Hatipoğlu'nun 1962 yılında Prof. Dr. Tayyip Okıç'ın danışmanlığında hazırlanmış olduğu doktora tezinin kitaplaşmış halidir. Kitap giriş, iki bölüm ve sonuçtan müteşekkildir.

Kitabı iki yönü itibarıyla tanıtmak istiyoruz. Biri kitabın dil ve şekil bakımından tanıtımı, diğeri ise muhteva tanıtımı şeklinde olacaktır.

Yazar 34 sayfadan oluşan birinci bölüme "İslami Tenkid Zihniyeti", 85 sayfalık ikinci bölüm ise "Hadis Tenkidi" başlığını koymuştur. Kitabın hemen başında kitapta takip ettiği imla kurallarını kısaca açıklamıştır. Yazar kitabına başlamadan önce okuyuculara yönelik birkaç sayfadan oluşan tarihçe-i hayatını özellikle de ilahiyat alanına yönelmesinin nedenlerini önsöz mahiyetinde yazarak kitabına başlamıştır. Bu kısım aslında günümüzde ilahiyat okumak ve bu alanda ilerlemek isteyen genç nesiller için güzel bir örnek sunmaktadır. Burada ayrıca o dönemlerde kitaplara ulaşmanın zorluğu ve batılı bilim adamlarının bu yönden İslam ülkelerindeki alimlerden çok ileri olduklarına değinmiştir.

Dil açısından son derece akıcı ve sade bir dil kullanmış olmasına rağmen nadir de olsa eski Türkçeyi muhteva kelimeler kullandığını görmekteyiz. Her ne kadar ilahiyat camiasına müntesip olanlar için bunun hiçbir dezavantajı olmasa da alan dışından kimilerinin bu kelimeleri anlamakta zorlanma ihtimalinin olacağını gözden uzak tutmamak gerekir. Fakat bu, kitap için kesinlikle bir kusur sayılamaz. Çünkü kitap, yazıldığı dönemin dilini yansıtmaktadır.

Kitabın kaynak olarak kullanmış olduğu eserlere göz gezdirdiğimiz zaman hadis kaynaklarının yanı sıra tarih (siyer/meğazi) kaynaklarının da bolca kullanıldığını görmekteyiz. Bu özellik kitap için son derece önemli bir husustur. Çünkü özellikle de hadis camiasında tarih kaynaklarına çok da itibar edilmediği ve mümkün oldukça; özellikle de hadis kaynağı varken tarih kaynağının delil olarak kullanılmasının çok da hoş karşılanmadığını söyleyebiliriz. Fakat kitap bu yönüyle bir örnek olarak gösterilebilir. Tarih kaynaklarının yanı sıra yeri geldikçe müsteşriklere de atıflar yapıldığını görmekteyiz.

Yazar kitapta örnek olarak zikretmiş olduğu rivayetleri de herhangi bir kaygı ve endişe gütmeden serdetmiştir. Özellikle günümüzde birtakım çekincelerden veya kendilerine karşı saygı ve sevginin azabileceği korkusuyla sahabenin başından geçen bazı olumsuz olayları nakletmekten imtina eden bazı çevrelerin aksine yazar rivayetleri bütün açıklığıyla vermiştir. Yazar kullandığı hadis kaynaklarını dipnotta verirken yaygın kullanımdan farklı olarak sadece cilt ve sayfa numaralarını zikretmekle yetinmiştir.

Yazar konuları gayet tatmin edici bir şekilde gereksiz ayrıntılara girmeden ve okuyucuyu bıktırmadan ele almıştır. Kitapta dikkati çeken bir diğer husus ise yazarın müsteşriklerden bolca alıntı yapmış olmasıdır. Genel olarak bu alıntılar İslam'ı ve ilk dönem Müslümanlarını öven alıntılardır. Aslında yazarın bu yöntemi müsteşriklerin tamamen Müslümanları yeren, Müslümanlara hakaret eden yazılar kaleme aldığını iddia eden fikirleri biraz yumuşatabilecek mahiyette gözlemler olabilir diye düşünüyoruz. Yazarın kabul etmediği hususlarda ise müsteşrikleri eleştirmekten ve onların iddialarını çürütecek deliller sunmaktan geri durmadığını da belirtmek gerekmektedir.

Kitabı dil ve şekil açısından inceledikten sonra şimdi de içerik bakımından kitabı incelemeye geçmek istiyorum. Kitabın giriş bölümünde yazar Hz. Peygamberin gönderiliş amacıyla ilgili birkaç ayet naklederek onun hem kendi dönemi hem de kendinden sonraki devirler için önemini vurgulamıştır.

Birinci bölüm olan “İslami Tenkid Zihniyeti” bölümünde yazar tenkid hareketinin neş’et ettiği toplumun kısaca bir panoramasını sunmuştur. Özellikle de Hz. Peygamberin risaleti devrinde Arap toplumunun inançlarının neler olduğuna kısaca değinmiştir. Ayrıca meşhur müsteşrik Caetani’den konu ile ilgili nakillerde bulunmuştur. Bu nakillerde Kur’an’da müşriklerin zulüm ve tecavüzden ziyade İslam’ı inkar etmeleri dolayısıyla eleştirildiklerini ifade etmiştir. Bu ifadesinin yanında Medine ehlinin Hz. Peygambere ve onun getirdiklerine karşı göstermiş oldukları derin sevgi ve fedakarlığa değindikten sonra Hz. Peygamber devri tenkid hareketlerine örnekler vermiştir. Akabinde sahabe dönemine ait bazı tenkid örnekleri de zikretmiştir. Burada ise özellikle Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’in halifeliği döneminde yaşanmış birkaç hadiseye yer vererek sahabenin nasıl tenkidler yaptıklarını gözler önüne sermiştir. Seçilen örnekler, son derece çarpıcı ve tatmin edicidir. (s.31- 39) Hatta idarecilerin yapmış oldukları yanlışlıklar nedeniyle nasıl tenkid edildikleri ile ilgili verdiği bazı örnekleri günümüz idarecilerinin de okumaları gerektiği kanaatindeyiz.

Yazar, Hz. Peygamber ve sahabe dönemine ait bazı tenkid örnekleri naklettikten sonra rivayet müessesinin doğuşu ve rivayet sahasındaki tenkid hareketleri konusuna geçmektedir. Bu başlık altında ise Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemine ait bazı tenkid örnekleri vermektedir. Bu örneklerde Hz. Peygamberden hadis nakleden bazı sahabilerden, naklettikleri hadisleri Hz. Peygamberden duyduklarına dair şahit getirmelerini istedikleri nakledilmekte; Hz. Aişe’nin de bazı sahabileri hadis rivayet konusunda eleştirdiğine dair bazı örnekler naklettikten sonra sahabenin fıkıh bilgisinin kaynağına kısaca değinmektedir. Bunun akabinde birinci bölümü tüm anlattıklarını özetleyen iki madde ile sonlandırır. Bu maddeler şunlardır:

- 1- *Vahiy dışı tasarruflarında Hz. Peygamber İslam cemaatiyle müşaverede bulunup onların makul teklifleriyle hareket etmiş ve bazı hâdiseler vesilesiyle Müslümanlar tarafından tenkidlere maruz kaldığı anlar olmuştur. Bu keyfiyet, İslam’ın bünyesinde mevcut fikir hürriyetinin tabii bir neticesidir.*

- 2- Müslümanlar, hiçbir mevki endişesini nazar-ı itibare almaksızın, sahibi oldukları İslam kültürünün icabı olarak, kendi takdirleri ölçüsünde birbirlerine karşı tenkid ve ithamlarda bulunabilmişlerdir. (s. 51)

Yazar ikinci bölümü beş başlık altında ele almıştır. Bu başlıkların birincisi “Hz. Peygamber’in Vefatından Sonra Hadis” başlığıdır. Rasulullah’ın vefatından sonra hadislerin istismar edilmesine neden olan amillerden biri olarak kabul edilen siyasi ihtilafların neler olduğuna kısaca değinmiş ve bu ihtilafların Müslümanlar arasında neden olduğu olumsuzlukları aktarmıştır. (s. 53-56) Burada siyasi ve itikadi meselelerde kullanılan bazı hadislerin uydurulması konusunu ele almıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamberin gayba muttali olup olamayacağı meselesini tartışıp, bazı ayetleri delil olarak zikredip Kur’an dışında kendisine verilmiş bir gayb bilgisinin bulunmadığını belirtmektedir. Ayetlerin hilafına olarak Huzeyfe b. el-Yemame’den nakledilen ve Hz. Peygamberin gaybı bildiğine ve bunu da kendisine söylediğine dair birkaç rivayet nakletmiştir. Daha sonra siyasi hadislerle ilgili söylenmiş olduğu iddia edilen birtakım hadisler nakletmiştir. Bu rivayetlerde Hz. Aişe’nin savaşa katılmasının yanlış olacağı, Ammar b. Yasir’in azgın bir grup tarafından öldürüleceği ve Hz. Hasan’ın halifelikten feragat etmesi nedeniyle onun sayesinde büyük bir savaşın önleneyeceğine dair rivayetler nakletmiştir. (s. 62-65)

Bu rivayetlerin ardından tarafların kendilerinin haklılığını vurgulamak amacıyla nakletmiş oldukları bazı rivayetlere değinmektedir. Burada Emevi ve Ali taraftarlarının birbirlerine karşı kullandıkları rivayetleri nakleden yazar öncelikle Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman’ı öven ve aralarında Hz. Ali’nin isminin yer almadığı ve onun yerildiği bazı rivayetler nakletmektedir. Daha sonra Hz. Ali taraftarlarının onu öven ve halifeliğin onun hakkı olduğuna dair uydurdukları bazı rivayetleri de aktardıktan sonra Şii ve Sünni kaynaklarında yer alan bazı rivayetlerin aynı lafızlarla sadece isimlerinin değiştirilmesi suretiyle rivayet edildiklerini göz önüne sermektedir. Aynı tartışmaların Abbasi ve Ali taraftarları arasında da olduğuna dair de bir takım rivayetler nakleden yazar bu rivayetlerin nasıl tedavüle sokulduğunu çok net bir şekilde göstermektedir.

“Siyasi Hadiseler Karşısında Tarafsızlar” alt başlığında yazar siyasi çekişmeler karşısında tarafsız kaldığını iddia eden kimselerin üç yoldan birini takip ettiklerini ve onların bu duruşlarının da hadis üretimine olan etkisini örnekleriyle nakletmiştir. Bunlar

- 1- Haksız olan tarafla savaşılmaması gerektiğini savunanlar
- 2- Baştaki kim olursa olsun fitne çıkmaması için itaat edilmesi gerektiğini savunanlar
- 3- Siyasi çekişmelere hiç bulaşmayıp inzivaya çekilmeyi tavsiye edenler. Yazar bu üç grubun kendi görüşleri doğrultusunda hadis ürettiklerine dair bir takım örnekler vermiştir. (s. 73-82)

Nakledilen bu rivayetler son derece çarpıcı ve ibret verici örneklerdir. Mesela “biat etmeden ölen kimsenin müşrik olarak öleceğine” dair rivayet bu meyanda verilmiş çok önemli bir örnektir. Yazar “İtikadi Çevrelerle İlgili Rivayetler” alt başlığında Hz. Osman’ın şehadetinin ardından insanların itikadi yönden farklılaşmaya gittiğini ve bu farklılaşmanın da itikadi mezhepleri doğurduğuna dair bazı rivayetler nakletmiştir. Bu rivayetlerden biri 73 fırka hadisi olarak nakledilen rivayet olup her görüşün kendisine bu rivayetten yer bulduğuna

işaret etmiştir. Ayrıca Mutezile, Kaderiyye, Hariciler ve Mürcie gibi birtakım görüşleri kötüleyen rivayetlerin hadis kaynaklarındaki varlıklarına işaret etmiştir.

“İktidar Çevreleri İle Saray İlahiyatçılarının Mahsulü Rivayetler” başlığı altında ise yazar Emevi iktidarının muhaliflerinin çalışmalarından çekinmeleri nedeniyle kendileri aleyhine gerçekleşebilecek olumsuz davranışları önlemek amacıyla birtakım girişimlerde bulduklarını belirtmiştir. Bunların başında ise saraya bağlı bazı ilahiyatçıların kendilerinin meşruluklarına dair bazı hadisler naklettiklerini belirten yazar bu konuda Abdullah b. Zübeyr’in başkaldırısı nedeniyle hacc yerinin Kudüs olarak değiştirilmesi girişimlerini örnek olarak zikretmektedir. Bu rivayetlerde Hz. Peygamberin Beytü’l-Makdis’i övdüğünü, orda kılınan namazın Kâbe’de kılınan namaza denk olduğuna dair bazı rivayetler nakledilmiştir. Bu rivayetlerin yanı sıra idarecilere Allah’ın yolunda gitmesi konusunda tavsiyelerde bulunan ilahiyatçıların yanında onlara yaranma gayesiyle hareket eden ilahiyatçılara da bazı örnekler vermiştir. Bundan sonraki başlıkta fihri mezheplerin ortaya çıktığı sosyal ortama kısaca değinmiş ve ehl-i hadis ile ehl-i rey’in teşekkül sürecini ele almıştır. Özellikle hadis kaynaklarında ehl-i rey’in nasıl zemmedildiğine dair bazı örnekler vermiş ve bu iki ekolün temsilcisi konumunda olan Ebu Hanife ile İmam Şafii’yi öven ve yeren örnekler aktarmıştır. Netice olarak yazar bu başlık altında Hz. Peygamberin, İslam ümmetinin ictimai, siyasi ve dini davaları için bir istismar mevzuu edilmiş olduğu sonucuna ulaşmıştır.

“Hadis Tenkidinin Doğuşu” başlığı altında yazar hadis tenkidçiliğinin ortaya çıkma nedenleri üzerinde durmuş ve bunun bir zaruret halini almasının nedenlerini örneklerle göstermiştir. Ardından mevzu hadislerin yayılmasını önlemeye yönelik alimlerin almış olduğu tedbirlere değinmiştir. Bunlardan biri Hz. Peygamber adına yalan söylemenin çok büyük bir günah olduğuna dair rivayetlere dikkat çekmek; bir diğeri hadis ve sünneti önemsemeyen, muhaddisleri bir şey bilmeyen yalancılar olarak suçlayan ve Kur’an’ı yeterli gören bir tutum takınan bir kesimin çalışmaları; üçüncü bir tedbir ise bizzat muhaddislerin kendi çabaları olan isnad ve metin tenkidi çalışmalarıdır. Yazar aslında hadis tenkidinin bilinen aksine sened tenkidinden önce metin tenkidi ile başladığını belirtmiştir. Başlangıçta bir rivayet’in sıhhatini tespit için “Kültürlü bir Müslüman”ın nazarında hadisin bıraktığı intiba ile tespit edilmeye çalışıldığını bunun akabinde isnad/ravi tedkiki devresinin geldiğini söylemekte ve konuyla ilgili olarak Goldziher’e atıflarda bulunmaktadır. Fakat yaptığı bu atıflarda görüşlerine katılmadığı durumlarda ise onu tenkit etmekten de geri durmamıştır.

“Rical Tenkidinin Hududu” konusunda sahabenin adaleti konusunu ele alan yazar, sahabenin hatta tabiinin adaleti konusunda lehte ve aleyhte olan bir takım rivayetler nakletmiştir. Yaptığı nakillerde İbn Ebi Hatim (ö.327), Ebu Zur’a (ö.264) ve Hatip el-Bağdadi’nin(463) sahabenin tamamının adaletli olduğuna kail olduklarını; Ali el-Mâzeri’nin (ö.536) ise “Sahabe Uduldur” sözüyle Hz. Peygamberi bir an gören değil, onunla uzun süre birlikteliği olan kimsenin kastedildiği görüşünde olduğuna dikkat çekmektedir. Neticede yazar muhaddislerin bu yaklaşımlarının İslam tenkid anlayışına uygun olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Hz. Osman’ın liyakat sahibi olmayan kimseleri vali tayin etmesinden dolayı kendisine yapılan eleştirileri esas alan İbn Teymiye’nin Hz. Peygamberden başka kimsenin masum olamayacağına dair görüşüyle bu bahsi bitirmiştir.(s. 115-119)

“Tabiinde Tenkid Konusu Edilen Konular” başlığında yazar tabiunun dört yönden eleştiriye tabi tutulduğunu ifade etmekte ve bunlara tenkid edilen onlarca raviyi örnek olarak vermektedir. Tabiunun eleştirildiği dört mesele şunlardır:

- 1- Ravinin zabtından kaynaklanan problemler nedeniyle tenkit edilmesi,
- 2- Siyasi, itikadi veya fihhi bir mezhebe meyilli olması nedeniyle mezhebe bağlı kimselerden rivayette bulunmak veya o mezhebin lehinde rivayette bulunmak,
- 3- Rivayet kaide ve adabına uymama veya bir raviye yakışmayacak davranışlarda bulunmak,
- 4- Hadis rivayetinde yalan söylemek veya rivayete ziyadeler yapmak.

Bu dört maddeyi sıraladıktan sonra cerh lafızlarından otuz dört tanesini Türkçe anlamları ile birlikte zikretmiştir. Bu yönlerden cerhe uğrayan ravilere örnekler vermekte, verdiği örnekler arasında Ebu Hanife'nin de ismi geçmektedir. Yazar bu cerhlerin mutlak anlamda doğru olarak anlaşılmasını gerektiğini, bazen bir alimin cerh ettiği bir ravinin başka bir alim tarafından ta'dil edildiği gerçeğine dikkat çekerek belirtmektedir. Şayet Şii, Mutezili, Kaderi gibi nedenlerle ravilerden hadis alınmayacak olursa elimizde hadis kalmayacağına dair Ali b. el-Medeni'nin sözleriyle bu konuyu bitirmiştir. Bu konun ardından hadis tenkidi ile uğraşan alimlerin isimlerini zikretmekte ve İbn Ebi Hatim'in (ö.327) dört tabakaya ayırdığı hadisçilerin ismini zikretmektedir.

Son başlık olan "İlk Münekkidler Tenkid Sahası" başlığı altında yazar ilk dönem tenkidçilerinin genel olarak tenkid gerekçelerini zikretmediklerini; tenkid gerekçelerini zikreden alimlerden birisi olarak Şu'be'yi örnek olarak vermektedir. Şu'be'nin tenkid ettiği raviler ile ilgili sarf ettiği tenkit gerekçelerine üç örnek verdikten sonra muhaddislerin bir rivayetin kabulü konusunda üç yol takip ettiklerini ifade etmiştir. O yollardan birincisi isnadı ön plana çıkarıp metni ihmal edenler; yani hadisin sıhhati için isnadın sıhhatini yeterli görenler. Örnek olarak İbn Ebi Hatim'i zikretmiştir. İkinci grup ise isnadı ikinci plana atıp metni esas alan alimler olup bunlara İbn Kuteybe'yi örnek olarak vermiştir. Son olarak ise hem metni hem de senedi bir arada değerlendiren tenkitçilere değinmiş ve buna örnek olarak Şu'beyi göstermiştir. Yazar netice olarak tenkidden geçmiştir diye hiçbir rivayetin sıhhati üzerinde katıyetle konuşulamayacağı şeklindeki düşüncenin doğru olamayacağını, münekkidler her şeyden evvel insan olduklarını ve her şeyin hakikatini yalnız Allah'ın bileceğini belirterek konuyu bitirmiştir.

Yazar sonuç bölümünde metin tenkidi konusunda yeterli çalışmalar yapılmadığını ifade etmekte ve herhangi bir konu hakkında söz söylemekten çekinilmemesi gerektiğini söylemektedir. Önceki alimlerimizin yaptıklarının elbette çok kıymetli olduklarını fakat bunların tamamının doğru olduğu veya eleştirilemeyeceği görüşünün isabetli olamayacağını dile getirmektedir. Sıhhati sıkıntılı olan rivayetlerin tevil edilmesi konusunda kimilerinin yaptıkları uğraşlarla ne kadar garip ve zor bir duruma düştüklerine dair bir örnekle sözünü bitirmektedir.

İslam'ın ilk devirlerinde, sağlam bir İslami tenkid zihniyetinin var olduğunu ve zaman geçtikçe, yani Hz. Peygamber ve sahabe döneminden uzaklaştıkça bu tenkid zihniyetinin köreldiğini gözler önüne seren çok sayıda rivayet örneğini ihtiva etmiş olması itibarıyla bu kitabın önemli bir çalışma olduğunu düşünüyoruz. Müslümanların tenkid zihniyetini terk etmeleriyle birlikte gerilemeye başladıklarına dair güzel bir örnek olması hasebiyle her kesimden insanın özellikle de ilahiyat camiasının müstağni kalamayacağı bir kitap olduğu kanaatindeyiz.